

1956 йилда шахсга сизиниш фoш килинган, катaгoн килинган кўпгина oдамлар oкланди. Улар каторида aтoкли aдиб Абдулла Кoдирий хaм бoр эди. Oрадан кўп ўтмай, унинг "Ўткан кунлар" ва "Мехрoбдан чаён" ромaнлари кайта нашр килинди. Кейин oдатдагидек ромaнларга такризлар битилди, aдиб тўгрисида маколалар эълон килинди, китoблар ёзилди, диссертациялар химoя килинди. Ишлар бир марoмда кетаётганида бир масала кўндаланг бўлди-ю, унинг атрoфида киз-гин бахс кўзгoлди — Абдулла Кoдирий ромaнлари кайси ижoдий метод aсосида ёзилган? Уларни социалистик реализм методига мансуб деб бўладими? Савoл калтис эди — чунки "йўк" деб жавoб берса, якиндагина oкланиб, душманлик белгиларидан халoс бўлиб келаётган aдибни тўлакoнли совет ёзувчилари каторига киритиб бўлмай кoларди. "Ха" деб жавoб берса, ромaнларда социалистик реализм белгиларини топиш амри махoл. Ўшанда айрим адабиётшунослар тузукрок далил-исбoтсиз Абдулла Кoдирий aсарларини социалистик реализм намунаси деб эълон килдилар-да, шу билан бахсга чек кўйилди. Чек кўйилди-ю, лекин, барибир масала хал бўлмай кoлаверди. Бу, албатта, зўрма-зўраки хукм эди — ўшандан кейин бирорта адабиётшунос бу муаммони кайта кўзгaгани йўк.

Аслида эса, тузукрок ўйлаб кўрилса, "Ўткан кунлар" хaм, "Мехрoбдан чаён" хaм ва хатто "Oбид кетмон" хaм жаид адабиётига мансуб aсарлар деган хулoсага келиш мумкин эди. Аммо шўро замoнида бундай хулoсага келинса хaм уни oшкoра айтиб бўлмас эди, oшкoра айтган oдам балoга кoлар эди, чунки бундай хулoса хукмрон мафкyра акидаларига мутлако зид бўларди, бинoбарин, унинг яшашга хаки йўк эди.

Маълумки, шўролар замoнида хaмма нарсага коммунистик мафкyра кўзи билан караларди. Ижтимоий фaнлар хaм шу мафкyра чилдирмасига ўйнашга мажбур эдилар — бу сохaдаги тадкикотлар холислик ва хаккoнийликдан махрум бўлиб, хукмрон мафкyра "пролетар манфаатидан келиб чикиб" яратган кoлипларни тасдиклашга хизмат килмоги лoзим эди.

Жаидлар масаласида хaм ана шундай гайри илмий ва ўта субъектив концепция мавжуд эди. Унга кўра жаидлар миллий буржуазия манфаатларига хизмат килган реакцион oким бўлган. Инкилобдан кейин улар уч гурухга бўлиниб кетган. Большевикларнинг марказий органи бўлмиш "Коммунист" журналида (1928 йил 10-сон) "Oктябрь хaм жаидлар" деган макола эълон килган М.Гийёсов бу гурухларни куйидагича белгилайди:

- 1) тугал аксил харакатчилик лагерида кoлувчилар;
- 2) эски маслакларидан кайтиб, фирка ва шўроларга кириб ишлаб кетувчи сўллар;
- 3) бетараф кoлувчилар — буларнинг кўплари эски жаид муаллимлари бўлиб, булар шўролар хукуматининг мустахамланганини кўрган сари унга якинлашадирлар.

Бу таснифдан кўриниб турибдики, Шўро хокимияти йилларида, айникса, 20-йилларда маориф ва маданият сохасида жаидлар фаолият кўрсатишда давом этганлар. Аммо бу

гал хам ўзларининг акидаларига содик колганлар, яъни уларнинг гапи бошка, иши бошка — бир-бирига зид бўлган. Большевиклар айрим жаидларнинг шўролар томонига ўтганини огизда тан олсалар-да, амалда уларнинг хаммасига ашаддий душман сифатида муносабатда бўлганлар. Натижада 20-йилларнинг бошиданок уларни кескин коралай бошлаганлар. "Синфий кураш" хаддини олган большевиклар уларга карши "даханаки" жанг билан чекланмай, 20-йилларнинг ўрталаридан жаидларга карши репрессив тадбирларни кўллашга киришганлар. Бу кураш 30-йилларда хам шундай шиддат билан давом этди ва 40-йилларга келиб жаидларнинг деярли хаммасини жисмонан махв этиш билан якунланди. Аммо бундан кейин хам жаидлар хакида илик гап айтиш имкони бўлмади. Аксинча, авваллари бирда-ярим маколаларда жаидларнинг маърифатпарварлик соҳасида жиндай ижобий роль ўйнагани хакида ўқиш мумкин эди. 60-йиллардан кейин эса улар факат кора бўёкларда тилга олинди.

Шундай килиб хукмрон мафкура ўзбек совет адабиётининг пайдо бўлиши ва ривожланиши тўғрисидаги концепцияни ишлаб чиқди. Бу концепцияга кўра янги адабиёт Октябрь инкилоби билан бирга тугилган; у биринчи кадамлариданок "Яша, Шўро!" деб хайкирган, большевикларнинг хамма ишини кўллаб-кувватлаган, коммунизм ишига сидкидилдан хизмат килган. Бу адабиёт, табиийки, мафкуравий соғлом бўлган, хар кандай ёт мафкураларга карши курашган ва шак-шубҳасиз биринчи кадамлариданок социалистик реализм адабиёти сифатида кўринган. Албатта, бундай адабиёт сафида жаидларга хам, жаидчилик гоёларига хам ўрин йўк эди.

Афсуски, биз ўзбек адабиётшунослари кўп йиллар мобайнида шу ёлгон "хакикат"га ишониб яшадик. Ишондиккина эмас, уни фаол тарғиб килиб, халкни хам шунга ишонтиришга уриндик. Холбуки, хакикий ахвол бутунлай бошкача эди. Аслини олганда, "совет адабиёти" деб аталмиш адабиёт Октябрь тўнтаришининг эртасигаёк ёки дастлабки ойлардаёк бирдан пайдо бўлиб колган эмас — бунинг учун хаётда реал асос ёхуд бирор ишончли замин йўк эди. Тўгри, айрим тадқиқотчилар Ўзбекистонда 1905 йилдан кейинок инкилобий адабиёт шакллана бошлаганини таъкидлашади, бироқ бу фикрнинг исботи учун келтириладиган фактлар мохият эътибори билан жаид адабиётининг намуналаридир. Аслини олганда эса ўзбек совет адабиёти 20-йилларнинг ўрталаридангина — Гайратий, Гафур Гулом, Ойбек, Боту, Миртемир, Шокир Сулаймон каби ижодкорларнинг майдонга чиқиши билан боғлиқ тарзда шакллана бошлаган. Тўгри, ундан аввал Октябрни кутлаган, шўроларни мадх этган айрим шеърлар, маршлар, газаллар ёхуд бошка жанрлардаги айрим асарлар бўлган. Бироқ улар бадиий савияси гоётда ночор бўлиши билан бирга сон жихатдан хам кам бўлган. Шунинг учун улар бирлашиб, яхлит бир адабиётни ташкил этадиган кувватга эга бўлган эмас.

Амалда эса 20-йилларда жаид адабиёти яхлит адабиёт сифатида фаолият кўрсатган. Колаверса, бу адабиёт ўзининг аср бошидаги 20 йиллик ривожланиш тажрибасига таянган холда тараккиётининг янги боскичига кўтарилган, хам шаклан, хам мазмунан барка-моллик касб этган ва миллатнинг маънавий хаётида жуда чуқур из колдирган. Бинобарин, кейинчалик, яъни 30-йилларда айрим "марксист" адабиётшуносларнинг "жаидлар бирор салмокка эга бўлган адабиётларини ярата олмай тарих сахнидан гоийб бўлдилар" деган даъволари хам мутлако асоссиз бўлиб чиқади. Куйи-рокда буни биз конкрет далиллар билан исботлашга харакат киламиз.

Хозир эса шуни таъкидлаш жоизки, Октябрь тўнтарилишидан кейинги дастлабки кунлариданок Мунаввар кори Абдурашидхонов, Махмудхўжа Бехбудий, Абдурауф Фитрат, Абдулхамид Чўлпон, Хамза Хакимзода, Садриддин Айний, Сидкий Ажзий,

Сидкий Хондайликий, Тавалло ва бошка кўплаб атокли жадидлар Октябрь инкилобига кандай муносабатда эканликларидан катъи назар маданият ва маориф соҳасидаги самарали фаолиятларини давом эттирганлар. 20-йилларнинг биринчи ярмида улар ўнлаб янги мактаблар очадилар, бу мактаблар учун турли-туман кўлланмалар ва дарсликлар яратадилар, нашриётлар ташкил қиладилар, газета ва журналлар нашр этадилар, театр санъатини ривожлантириш борасида жонбозлик кўрсатадилар, турли-туман маърифий-маданий тўғараклар уюштирадилар. Албатта, зиёлиларнинг бундай фаолияти мутлако большевикларнинг рағбатига сазовор бўлган эмас, аксинча, улар жадидларнинг ҳар бир қадамини синчиклаб кузатишган, тўғараклар ва жамиятлар ишини таъкиб остига олишган, нашр ишлари устидан каттик назорат ўрнатишган. Абдурауф Фитрат "Чигатой гурунги"нинг айрим мажлислари курулли кизил гвардиячиларнинг назорати остида ўтганини ёзади. Ёхуд Заки Валиди хотираларида 20-йилларнинг бошида зиёлилар устидан каттик назорат ўрнатилгани важдан Бухорода Чўлпон билан учраша олганини эслайди. Аммо бундай таъкиб ва тазйиклар жадидларни фаолиятдан тўхтата олмайди — улар матонат билан ишларини давом эттириб, 20-йиллардаёқ маориф ва маданият соҳасида анча салмокли ютуқларга эришганлар.

Энди бевосита жадид адабиётига ўтадиган бўлсак, унинг кўзга яққол ташланадиган биринчи хусусияти шундаки, у инкилобдан кейин бирданига кўп жанрли адабиёт тарзида ривожлана бошлади — жадид ёзувчилари шеъриятида ҳам, драматургияда ҳам, насрда ҳам, публицистикада ҳам бирдай муваффақият билан калам тебратди. Мана, масалан, публицистикани олайлик. Айтиш керакки, публицистика умуман ўзбек адабиёти учун батамом янги жанр бўлиб, унинг илк намуналари ўзбек матбуотида 1900 йилдан кейингина пайдо бўлган эди. Лекин бу соҳадаги тажрибаларнинг гоят камбағаллигига карамай, янги ўзбек публицистикаси 20-йилларнинг бошида ўз ривожининг энг юксак чўкқиларига кўтарилди. Бу даврий публицистиканинг ўсиши, биринчи навбатда, Абдурауф Фитрат, Абдулхамид Чўлпон номлари билан боғлиқ. Улар вақтли матбуотда ўнлаб мақолалар эълон қилдилар ва уларда бениҳоя ўткир эхтирос билан, сўнмас бир жўшқинлик билан миллат ҳаётининг энг муҳим масалаларини кўтариб чиқдилар. Бу масала, албатта, биринчи навбатда миллий озодлик масаласи эди. Фитрат кўп мақолаларида халқнинг миллий онгини уйғотишни истади, унга ўзлигини танитмокни орзу қилади. Шу ниятда у бевосита миллатга мурожаат қилади, унинг ўтмиши буюклиги ҳақида гапиради ва бу миллий кадриятлардан ифтихор қилиш лозимлигини уқтиради. Буларнинг бари 18—19 йилларда ёзилганини, яъни хали Кўкон жароҳатлари эскимай туриб, унинг фожиалари хира тортмай туриб ёзилганини ҳисобга олсак уларнинг қиммати янада ортади. Бунга амин бўлмок учун биргина кичик парча келтиришнинг ўзи қифоя. Фитрат 1917 йилда "Хуррият" газетасида 5 декабрда эълон қилинган "Мухторият" деган мақоласида ёзади:

"Эллик йилдан бери эзилдик, таҳкир этилдик, кўлимиз боғланди, тилимиз кесилди, оғзимиз конланди, еримиз босилди, молимиз таланди, шарафимиз юмурилди, номусимиз гасб қилинди, ҳуқуқимизга тажовузлар бўлди, инсонлигимиз оёқлар остига олинди, тўзимлик турдик, сабр этдик, кучга таянган ҳар бир буйрукка бўйсундик, бутун борлигимизни кўлдан бердик. Ёлғиз бир фикрни бермадик, ялентирдик, имонларимизни авайлаб сакладик:

"Туркистон мухторияти!"

Накадар эхтиросли, оташин мисралар! Унда ярим асрлик мустамлака даврининг тарихи

хам, бу даврда тортилган алам-изтироблар хам, халк кудратига ишонч хам мана ман деб кўрииб турибди!

Жаид публицистикасининг ривожини яна шу факт билан тасдиқлаш мумкинки, инкилобдан аввал унда кўтарилган масалалар факат миллатнинг ички хаёти билангина чегараланиб колганди, энди эса тематика кенгайди, мазмун чуқурлашади, муаллифлар дадиллик билан халқаро сиёсий хаёт ходисаларига мурожаат кила бошлайдилар. Бирок бунда хам улар ўзларининг бош максадларини унутмайдилар — "улуғ" давлатларнинг шовинистик сиёсатларини фош қилиб, мустамлакачи-ликни кескин рад қилиш йўлидан борадилар. Бу жихатдан яна Фитрат фаолияти диққатга сазовор — у бу йилларда "Инглиз ўйинлари" ("Хуррият", 1918 йил 64-сон), "Инглиз ва Туркистон" ("Хуррият", 1918 йил 82-сон), "Афғонистон ишлари" ("Иштирокиюн, 1919 йил 30 апрель), "Афғон ва инглиз сулхи" ("Иштирокиюн", 1919 йил 23 сентябрь), "Шарк сиёсати" ("Иштирокиюн" 1919 йил 25—26 сентябрь) каби мақолаларини эълон қилдики, уларда империалистик кучларнинг мустамлакачилик сиёсатларини кескин фош қилди. Масалан, "Шарк сиёсати" мақоласида ёзади:

"Уларнинг тилақлари бизга маданият бериб, бизда маориф тарқатиш, бизни тараккий эттириш эмас, турли фохишахоналар, майхоналар очиб, бизнинг ахлоқимизни бузмок, бизнинг соғлиғимизни хароб этмок ва уругимизни қуритиб, бизни ишдан чиқармок ва қўлларига мухтож қилиб қўймоқдир. Улар шарк халқини бутун йўқ қилиб, Шаркни ўзларига моя қилмокчи эрурлар".

Бу парча ҳеч қандай изохга мухтож эмас — унинг салмоғи ва теранлиғи бугун хам яққол кўрииб турибди.

Чўлпон хам ўзининг 20-йиллардаги публицистикасида ички муаммолар хақида ёзиш билан бирга, халқаро долзарб сиёсий мавзуларда хам қалам тебратиб, мустамлакачилик сиёсатини фош қилишга катта хисса қўшди. Факат унинг ўзига хослиғи шунда эдики, у Фитратга ўхшаб умуман Шарк хақида эмас, балки муайян мамлакатлар, муайян халқларнинг қураши хақида ёзди, жумладан, унинг 20-йиллардаги анча-мунча мақоласи бевосита турк халқининг миллий озодлик харакатига бағишланган. Чўлпон туркларнинг чет эллик босқинчиларга қарши қураши хақида ёзар экан, унинг "истиклол эрларига" самимий мухаббати хар бир сатрдан мана ман деб кўрииб туради.

Жаидларнинг ана шу ва шуларга ўхшаш яна бош-ка ўнлаб публицистик асарлари ўша кезларда ўзбек халқининг миллий онгини уйғотишда катта роль ўйнади ва унинг қалбида миллий ифтихор туйғуларини жўш урдирди.

20-йиллар бошидаги жаид публицистикасининг муҳим жихатларидан бири шундаки, у жаид адабиётининг мазмуни янгилаиб бораётганидан далолат беради. Масалан, аввалги даврларда асарлар мавзуининг торлиғи сезиларди, кўп ҳолларда бевосита тасвир ўрнини дидактизм, қурук насихат эгалларди, айтилмақчи бўлган фикрни китобхоннинг оғзига чайнаб солиб қўйишга интилиш қучли эди. Энди бўлса, улар қамаяди, бадиият қучаяди ва мазмундаги хаётийлик янги босқичга кўтарилади.

Бу хусусият нафақат публицистикада, айниқса янги жаид шеърлятида хам яққол кўзга ташланади. Тўғри, 20-йилларда хам айрим шеърларда асрий уйқудан уйғонишга, янги тонг хаволаридан тўйиб нафас олишга қақирик мавжуд. Масалан, Садриддин Айний шеърлярида биз шу ҳолни кўришимиз мумкин:

Бахор келди, ётма, тур,
Эшит, бу саслари надир!
Бахор кумлари ўкир
Бахорнинг хаволари.
("Меҳнаткашлар товуши", 1919, 22 март)

Ёхуд шу 1919 йилда ёзилган "Турон марши" шеърида шоирнинг анъанавий тарзда Туронни уйғонишга чорлаганини кўрамиз:

Уйгон! Турон эли, уйгон!
Тўлкинланди бутун жаҳон!
Бошқалашди бутун даврон,
Бошқа даврон, бошқа замон!
Ухлама, юр, сайра жаҳон!
Ётасанми, жохил, нодон?
("Меҳнаткашлар товуши", 1919, 1 октябрь)

Шўро замонда баъзи бир адабиётшунослар бу шеърларни совет поэзиясининг намунаси сифатида талкин қилиб келдилар. Бирок унинг мазмунидан кўриниб турибдики, унда шўровий белгилар эмас, жаидлар қарашларига яқин масалалар, яъни жаҳолат ва нодонликни рад этиш, асрий уйқудан уйғониб, "бошқа даврон, бошқа замон"да жавлон уришга чакирик мавжуд.

Янги шеъриятда бадиий шакл соҳасида ҳам жиддий изланишлар давом этган. Унда анъанавий шакллар — газал, мурабба, мухаммаслардан кенг фойдаланилган бўлса-да, улар билан бир қаторда бармоқ вазнидаги жанрларга ҳам кенг мурожаат қилинган. Айни чоғда айрим шоирлар аруз имкониятларини кенгайтириш йўлларини ҳам излаганлар. Бунда улар шеърга ярим мутойиба оҳанглари ҳам олиб қирганлар. Бу ўринда шоир Таваллонинг бир тажрибаси диққатни жалб қилади. Тавалло — инқилобдан аввал маданий-маиший ҳаётни тубдан янгилаш тарафдори сифатида кўринган ва "Равнак ул-ислом" каби бақувват шеърий тўпламларнинг муаллифи тарзида танилган эди. Инқилобдан кейин у янги матбуот органларида хизмат қилди, лекин ижодининг моҳиятига кўра жаидлик мавқеини сақлаб қолди. У кўпроқ ҳажвий характердаги шеърлар битди, айрим шеърларида эса жуда зўр муваффақият билан янги тасвирий имкониятлар излади. Масалан, классик адабиётда ширу шакар деган жанр мавжуд. Бунда шеър бир вақтнинг ўзида икки тилда — кўпинча форсча ва ўзбекча ёзилади. Тавалло Ҳамза тажрибасини давом эттириб газални ўзбек ва рус тилида ёзади. Бунинг қийинлиги шундаки, рус тили ўзининг фонетик хусусиятларига кўра аруз қонунларига бўйсунмайдиган тиллардан. Аммо Тавалло бу қийинчиликнинг уддасидан чиқа олган. Таваллонинг "Вот шеър" деб аталган ҳазил шеъри "Муштум" журнаliga мурожаат шаклида ёзилган бўлиб, шу журналнинг 1928 йил 3-сонида босилган:

"Муштум" чирогим, сўйлачи: как ти поживаешь?
 Хар кимни сўкиб сам себе душман наживаешь.
 Текканга тегиб, тегмаса шутишь, почему так?
 Хуллас, жим ўтир, мунча всегда задеваешь.
 Если попадет сенга биров мулла килурсан,
 Хар кандай асов бўлса-да узда надеваешь.
 Бир кун чикасан черньш кийиб, эртага бошка,
 Откуда чопон хафтада турли надеваешь?
 Хеч бир сожалеть этма, ёзиб тур нима кўрсанг,
 Иначе бугун вакти ганиматни теряешь.
 Майли, хорошо, разный киликларни ёзиб тур,
 Бизлар биламиз, везде, всюду бышаешь.
 Вот энди бугун ман ёзаман, сан смотри,
 Сен дела мани "Магзава " тездан забьшаешь.

Албатта, бундай шеърлар адабиёт ривожининг катта йўлига унча дахлдор бўлмаса-да, адабиёт ранглари турфа хил килиши, жилоларини кўпайтириши, жозибасини ошириши билан характерлидир.

Жаҳид поэзиясининг 20-йиллардаги равнаки, албатта, Абдулхамид Сулаймон Чўлпон номи билан богликдир. 20-йилларда у "Уйғониш", "Булоклар", "Тонг сирлари" деган китобларини эълон килди. Унинг кўпгина шеърлари "Ўзбек ёш шоирлари" тўпламида, "Адабий парчалар", "Гўзал ёзгичлар" каби китобларда чоп этилди ва улар ўзбек шеърятининг гултожи бўлиб колди. Лекин бу шеърлар совет рухидан мутлако узок эди, аксинча, улар жуда ошкора тарзда аксилшўравий оханглар билан сугорилган шеърлар эди. Чўлпоннинг 20-йилларда яратган шеърлари инкилобдан аввалги жаҳид шеърятидан тубдан фарк килади. Бу шеърят курук насихатдан, ялангоч дидактикадан бутунлай узок, энди унда инсон хаётининг энг асосий муаммолари — хаёт-мамот масалалари кўтарилди. 20-йиллардаги Чўлпон шеърятининг бош масаласи — инсон эрки, миллатнинг озодлиги масаласидир. Шоир эхтиросли ёник калб билан мустамлака кишанларига карши бош кўтаради, инсонни тахкирловчи, оёк остида кўрувчи "афандиларни" коралайди. Унинг шеърларида жуда зўр гурурга эга бўлган, камчилар ва кишанлар зулми остида иродасини, эрка ташналигини йўкотмаган инсоннинг калби уриб туради. Шоир кишанлар билан дўстлашган ва шунинг учун сустлашган юракка мурожаат килади, уни магрур бўлишга, кишан киймасликка, бўйин эгмасликка чакиради, чунки шоир хар кандай инсонийликнинг бирламчи шарти деб эркинликни билади:

Бўйин эгма, кишан кийма!
 Ки, сен хур тугилгансен.

Чўлпоннинг 20-йиллардаги шеъряти том маънода озодлик кўшиклари даражасига кўтарилди — бу кўшиклар миллат калбида милтираб ётган эркинлик чўглари алангалантирди. Миллатнинг бўйининг анча ўсишига, кадди-коматини ростлашига ёрдам берди. Шунинг учун хам шўролар ҳукумати бу шоирни кўра олмади, унинг атрофида мафкуравий ур-йикитлар уюштириб, овозини ўчиришга харакат килди. Шу тарзда

20-йилларда Чўлпон яратган шеърятни ҳеч иккиланмай янги боскичдаги жадид шеърятни деб атаса бўлади.

20-йилларда жадид драматургияси ҳам жуда самарали тарзда дадил кадамлар билан ривожланди. Янги пайдо бўлган ўнлаб драматик асарлар миллий театрнинг мислсиз ривожини вужудга келтирди ва бу икки ҳолат бирлашиб, 20-йиллардаги маънавий ҳаётнинг узвий қисмига айланди.

20-йилларда жадид драматургиясининг энг фаол, энг атоқли намояндалари Абдурауф Фитрат, Абдулхамид Сулаймон Чўлпон ва Хамза Ҳакимзодалар бўлган эди.

Абдурауф Фитрат қиска муддат ичида "Темур саганаси", "Абулфайзхон", "Чин севиш", "Хинд ихтилочилари", "Арслон", "Зоҳоки морон" каби фожиа ва драмалар яратди.

Буларнинг ҳаммаси ўша йилларда ўзбек сахнасида муваффақият билан кўйилди.

Табиийки, бу асарлар ҳам Фитратнинг публицистикаси каби, биринчи навбатда, аксил мустамлакачилик руҳи билан сугорилган эди. Фитрат ўтмишга мурожаат қилади, буюқ соҳибқирон Амир Темур образини яратади, уни ўз юртининг фаровонлиги, мустикаллиги, яхлитлиги учун курашган, маданият ва маънавиятни юксалтиришга, адабиёт ва санъат ривожига катта аҳамият берган давлат арбоби сифатида кўрсатади.

20-йилларнинг бошидаёқ сахнага кўйилган "Чин севиш" драмасида ва кескинрок яратилган "Хинд ихтилолчилари" драмасида кўшни хинд халқининг тақдири тимсолида мустамлака сиёсатининг даҳшатини очади ва эрк учун, мустикаллик учун курашган одамларни том маънода идеал қахрамонлар тарзида кўрсатади. Фитратнинг бу асарлари айрим бадиий қусурлардан холи бўлмаса-да, миллат тақдири учун қуйиб-ёниб ёзилган асарлар сифатида донг қозонди. Худди шу сифатлари учун бу асарларни шўро мафқураси қабул қилмади ва биринчи кадамларданок уларни муттасил қоралаш билан шугулланди.

Жадид драматургиясининг ривожига Чўлпон ҳам салмоқли ҳисса қўшди. Бу жихатдан, айниқса, унинг 20-йиллардаёқ сахнага кўйилган "Ёркиной" драмаси диккатга сазовор. Бунда ҳам Чўлпон ўзининг шу йил-лардаги эътиқодидан келиб чиқади — у инсон ҳаётининг моҳияти ҳақида ўйлар экан, инсон учун энг ардоқли қадрият сифатида, ҳатто муҳаббатдан ҳам юқори турадиган омил сифатида эрк ва адолатни тасдиқлайди. Драма қахрамони Пўлат вазирнинг кизи Ёркинойни севади, лекин зарур бўлса адолат учун кураш йўлида у хузур-халоватидан, фарогатидан, муҳаббатидан ҳам воз кечади. Ҳаётдаги адолатсизликка, зулмга қарши кураш, адолат, инсоф ва диёнатни тасдиқлаш Пўлат учун энг улуг аъмолдир. "Ёркиной" драмаси сахнага кўйилган кезларда Туркистонда, Фаргона водийсида ва ўлкамизнинг яна бошқа кўпгина жойларида фуқаролар уруши давом этмоқда эди ва бу жараёнда ҳар кадамда, ҳар сонияда юзлаб, минглаб зўравонликлар, адолатсизликлар, қатлиомлар содир бўлмоқда эди. Бошқача айтганда, зулм олови гувиллаб ёнмоқда эди. Шундай шароитда "Ёркиной" драмаси катта аҳамиятга эга бўлди.

20-йилларда Хамза ҳам жадидона руҳдаги драмалар яратди. Булар "Қахрамон ўғиз", "Фаргона фожиалари", "Мухторият" каби асарлардир. Улар мазмунан шўро адабиётининг қолипларига тўғри келмайди, шунинг учун шўро адабиётшунослиги бу асарларга кам аҳамият берди, уларни гоёвий чалқашликда, ўтмишни идеаллаштиришда айблаб, шу билан таҳлилни муҳтасар қилиб кетаверди. Бошқача бўлиши ҳам мумкин эмас эди, негаки объектив таҳлил давом эттирилса, Хамзанинг совет адабиётининг асосчиси тарзидаги образига доғ тушиб қоларди.

Бу ўринда яна шуни таъкидлаш керакки, Хамзанинг "Тухматчилар жазоси", "Ким тўгри?", "Майсаранинг иши", "Холисхон" каби машҳур асарларини ҳам совет драматургиясининг эмас, жаҳид драматургиясининг намуналари деб қараган маъқул, чунки уларда ҳам социалистик реализмни ташкил қилувчи бирон белгини кўрмаймиз — драматург ҳаёт ҳодисаларини холислик билан атрафлича тасвирлайди, зўрма-зўраки ва сунъий характерлар яратмайди, инсонни инсоний жозибадан маҳрум қилувчи синфий сифатларга ва характеристикаларга мурожаат қилмайди.

Кўринадики, 20-йилларда жаҳид драматургияси кенг кўламда катта қадамлар билан ривож топди. Эндиги вазифа публицистика, шеърият каби унинг ҳам жамаки хусусиятларини атрафлича тадқиқ қилишдир.

Энди наср масаласини кўриб чиқайлик — 20-йилларда жаҳид насри ҳам жуда тез суратлар билан ўсди ва жаҳон миқёсидаги етук наср даражасига кўтарилди. Юкорида эслатганимиздек, унинг ривожини адаб Абдулла Кодирининг номи билан боғлиқ. 1920 йилдан бошлаб у "Ўткан кунлар" романини эълон қила бошлади.

20-йиллар ўртасига келганда роман алоҳида китоб бўлиб чиқди. Кейин кўп ўтмай "Меҳробдан чаён" эълон қилинди. Бу икки роман ўзбекларнинг маданий ҳаётида катта воқеа бўлди ва халқ маънавиятининг ривожига катта ҳисса қўшди. Савол тугилиши мумкин — нега сиз "Ўткан кунлар"ни совет адабиёти намуналарига қўшмаяпсиз? Умуман, асарларни жаҳид ёхуд совет адабиёти намуналарига ажратганда қандай меъёрга асосланяпсиз? Асарларнинг қайси сифатларига таяняпсиз? Бу ўринда фақат битта меъёр бор — совет адабиётига мансуб асарларда муаллиф воқеликни акс эттиришда синфий нуқтаи назарга асосланади, у нимани тасвирламасин, ҳар гал, албатта, воқеаларни, одамларни "пролетар синфи"нинг манфаатларидан келиб чиқиб баҳолайди. Бунинг оқибатида тасвирда торлик пайдо бўлади, асарда фақат икки хил ранг — оқ ва қора устун бўлиб қолади, бошқа рангларнинг роли йўқолади, асарда инсоний жозоба сусаяди, схематизм биринчи ўринга чиқа бошлади. Жаҳид адабиётида эса ундай эмас. Бу адабиёт вакиллари қайси жанрда ижод қилишларидан қатъи назар воқеликка умумбашарий категориялар нуқтаи назаридан ёндошади, бу эса маънавий ва бадиий жиҳатдан етук асарлар яратишга имкон беради. Шунинг учун ҳам китобхон "Ўткан кунлар"ни ўқир экан, Отабекнинг савдогар бўлганидан эмас, умумбашарий идеалларни ўзида мужассам этганидан завқ олади.

Энди юкорида айтилганлардан баъзи хулосалар чиқарайлик:

- 1) XX аср бошида майдонга келган жаҳид адабиёти Октябрь тўнтаришидан кейин ўз-ўзидан гойиб бўлиб кетгани йўқ, аксинча, у янги тарихий шароитда шўроларнинг таъқиб ва тазйиқига қарамай ўсишда давом этди.
- 2) Жаҳид адабиёти 20-йилларда ўз ривожининг анча барқамол даражасига етди. Бу адабиёт — кўп жанрли, мазмунан янгиланган, умуминсоний кадри-ятларни тараннум этувчи, айниқса, эрк ва озодлик, адолат ва виждонийлик гоёларини олға сурувчи адабиёт бўлди. 20-йиллар сўнгида большевиклар амалга оширган мафкура соҳасидаги кескин қураш, пролетар адабиётининг гегемонлиги учун қураш, нопротетар ёзувчиларига нисбатан қўлланган репрессив қоралар жаҳид адабиётининг бемалол ривожини учун ҳамма имкониятларга барҳам берилган эди. Шунинг учун 30-йилларда Чўлпоннинг "Кеча ва кундуз" романидан бошқа жаҳид адабиёти намунаси деб кўрсатишга арзийдиган асар майдонга келмади.
- 3) 20-йиллардаги жаҳид адабиёти изсиз йўқ бўлиб кетмади. Масаланинг пародоксал

томони шундаки, шўролар томонидан кораланган ва таъкиб килинган жадид адабиёти 20-йилларнинг ўрталарида янги пайдо бўлаётган ўзбек совет адабиёти учун замин бўлиб хизмат килди. Гафур Гулом, Ойбек, Гайратий, Миртемир, Абдулла Каххор, Хамид Олимжон каби навкирон авлодга мансуб ёзувчилар жадидларни мафкура жихатидан ошкора ёқтирмасалар-да, улардан санъатнинг мохиятини тушунишда, махорат сирларини эгаллашда кўп нарса ўргандилар.

Озод Шарафидинов. 1996